

Ceyhun MİRZƏLİ
ADMİU Sənətsünaslıq fakültəsi,
Kinoşünaslıq ixtisası bakalavr məzunu

MƏDƏNİYYƏT MESAJI

Elə sözlər var ki, o sözlər bir neçə əsrdən sonra deyilməlidir bəlkə də. Zaman bir vasitə olur bu sözlərin meydana çıxmağında. Söz məntiqi ardıcılıqdan tarixi təkamüldən doğan ifadədir.

İnsanlığın vicdanı daima haqq sözün həsrətində olub olacaq da. Bu kəlmələri ancaq ağıl və vicdan sahibləri deyə bilər, yazsa bilərlər. Bu zaman sözlərlə olan ehtiyacla onların yazılma prosesi məntiqi olaraq birləşir.

Coğrafiyalarda yaşayan xalqlarında tarixi proseslərin sonucunda mesaj almaqlarına ehtiyacları olur. Bizim mədəni coğrafiyamıza da bu mesajlar gəlib. Bizim türk-islam aləmi özünün mədəniyyət kodlarını itirməyə başlayandan uzun müddət sonra XX yüzilin əvvəlində bu mesajları almışdır.

Mesaj dolu sözləri yalnız millətin toplumun coğrafiyanın vicdanları deyə bilərlər. Onlar çoxlarının fərqi varmadıqları olaylara, proseslərə kənardan müşahidə edərək, yekun bir fikir bildirməyə cəhd göstərilir. İnsanların çoxu onları anlamasa da görməzdən gəlsələr də, gerçək mesaj öz mahiyyətini daima qoruyub saxlayır.

Bu yazımda türk-islam dünyasının iki mütəfəkkir şairləri olan Hüseyn Cavidlə Mehmed Akif Ərsoyun mədəniyyətə baxışlarını ifadəsini təhlil etməyə çalışacam. XX yüzilin əvvəlləri bütün insanlığı üçün yeni sınaq meydanı idi. Bu zaman xüsusən türk-islam aləmi özünün uzun müddətli qaranlıq mərhələsinin sonucuna doğru bir yol gedirdi. Uzun müddət ərzində elm və mədəniyyət uzaq duran bu coğrafiya ciddi təlatümlər astanasında idi. Məhz Cavidlə Akifin türk-islam coğrafiyasına öz sənət qüdrətləriylə mesajlar verməyə başladılar. Onların əsərlərində olan çağırış öz həmvətənləri oyandırmaya, onları Rəsulzadənin təbiri ilə desək milli diriliyə səsləyirdi. Bəs bu sənətkarların verdiyi mədəniyyət mesajı nədən ibarət idi. Bu suala cavablandırmaq üçün ilk növbədə Hüseyn Cavidin İblis faciəsinə diqqət yetirmək gərəkdir. Bildiyimiz kimi Cavid bir şair-dramaturq kimi əsərlərində öz romantik ideallarını öz qəhrəmanlarının dili ilə vermişdir. İstər “Ana” istər “Şeyx Sənan” yüksək idealları cəmiyyətə təqdim edib.

“İblis” pyesində isə sənətkar həm İblisin həm Arifin həm də Vasifin timsalında öz fikirlərini oxucularla bölüşür. Ümumiyyətlə İblis faciəsi ədəbiyyatşünaslığımızda geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Əbülfəz İbadoglu, Məmməd Cəfər, Əjdər İsmayılovun tətqiqatlarında İblisin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeri aydınlaşdırılmağa çalışılmışdır. Lakin əsərin ictimai məzmunu yetərli şəkildə araşdırılmamışdır. Bunun da səbəbi İblis də proplem kimi türk dünyasının gələcəyinin necə olacağı ilə bağlı mülahizələrdir. Çünki sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında bu barədə elə də geniş bəhs olunması məqsədə uyğun olmamışdır. Bunun praktik misallarını da verməyə çalışacağam.

H.Cavid mütəfəkkir-sənətçi kimi dünyanın gedişatı ilə yanaşı özünün mənsub olduğu mədəniyyət coğrafiyasının taleyini düşünürdü. Müəllif İblis də ciddi ictimai-tarixi məsələlərə toxunmuşdur. Əsərin 1918-ci ildə bu səpkidə yazılmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki həmin ildə birinci cahan hərbi nəticəsində Osmanlı imperatorluğunun ölüm hökmü verilmişdir. Osmanlıdakı millətləşmə prosesində meydana çıxan Ənvər paşa öz qardaşı Nuru paşanı yaranmaqda olan ilk türk ulus dövləti olan Azərbaycana yardıma göndərmişdir. Bununla düşüncələrdə bir Turan ideali formalaşmağa başlamışdır. Bu giriş nə üçün edirmə çünki əsərdə Turan məsələsinə düşündürücü baxış var. Ümumiyyətlə şair “İblis”dəki ictimai motivlərə hələ 1916-cı ildə qələmə aldığı “Hərb və fəlakət” şerində öz münasibətini açıqlamışdır.

Azacıq varsa hissü vicdanın
Qalq oyan! Sönməmişsə imanın,
Qalq oyan! Gör nə fikrə xadimsin?

Kimlərin oğlusun? Nəsin? Kimsin?
Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? Şimdi nerdəsin? Bu nə yəs?¹

Şairin bu misraları yazmaqda qəsdı odur ki osmanlının bir yüksəliş dövrü olmuşdur. Lakin bu gün türk insanı məyusluq içindədir. Cavid bu şeri ilə türkləri əski qələbələrindən ruhlanmağa çağırır. Türklərin passionar çağlarındakı nəliyyətlərini nümunə göstərir.

Hüseyn Cavid bir jurnalist kimi də ictimai-sosial məsələlərə öz münasibətini açıqlayırdı. Müəllif “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində müharibə aparıcı güclərin elmi-texniki nəliyyətləri ilə yanaşı fəlsəfi-ədəbi qüdrətlərinin də müharibə zamanı həlledici olduğunu vurğulayırdı:

...“Halbuki bu müdhiş silahlardan daha müdhiş almanların müharibədəki yeni nəzəriyyələri yeni planları əksərindəki kəskinlik və bütün məmləkət xalqındakı əhvali-rühiyyədir. Ölkənin əhvali-rühiyyəsində isə fənnin, tərbiyənin, ədəbiyyat və fəlsəfənin təsiri inkar olunmayacaq şeylərdir.”²

Bu fikirlərdən aydın olur ki, müəllif XX əsrin ədəbiyyat və fəlsəfəsinə yaxından bələd olmuşdu. Buna səbəb isə onun İstanbulda Rza Tofiqdən bu fənlər üzrə təhsil almasıdır.

H.Cavidin bir sənətkar kimi birinci dünya müharibəsində fikirləri və idealları daha konkret məcraya doğru yönəlmişdi. Birinci dünya müharibəsinin sonu Osmanlının süqutuna gətirib çıxardı H.Cavid Türkiyə mühitinə bələd olduğu üçün bu qoca imperatorluğun süqutunun səbəblərini bilirdi. Müəllif buna görə “İblis” faciəsində Azərbaycan ədəbiyyatı ilk və hələ ki, son dəfə olaraq Osmanlının çöküşünü bu pyesdə vermişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi də Osmanlıdan öncəki Səlcuqlar dövlətinin süqut səbəbini, “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Sultan Səncər və qarı” bölümündə Sultan Səncərin timsalında ədalətsizliyi, haqsızlığı məzəmmətləmə yolu ilə göstərməyə çalışmışdı. Bunun da səbəbi Nizaminin Atabəylər dövlətinin tərkibində olan Gəncədə yaşaması ilə bağlı idi. Çünki Atabəylər Səlcuqlardan sonra yaranmış bəylik idi. Bu faktor istər-istəməz Nizaminin yaradıcılığına təsir etmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi H.Cavid bir öz fikirlərini obrazların dili ilə topluma çatdırırdı. İblisin soyuq mühakimələri Arifin irfani düşüncələri alt-üst olması İbn Yəminin qüvvəti üstün tutması anlayışlarının hər birində Cavid dünyagörüşünün elementləri var.

Vasiflə küçün zabitin dialoqu isə ciddi ictimai-siyasi məsələlərə aydınlıq gətirir. Türk ordusunun əsgərləri öz dövlətlərinin parçalanmasını ürək ağrısıyla qarşılayırlar. Küçün zabitin

Türk ordusu ətrafı bu gün həmlə edərəkən,
İranə və ya Qafqaza imdadə gedərəkən,
Rus ordusu durmaz çəkilərkən önümüzdən,
Vasif! nə rəvadır ki şu parlaq günümüzdən
Feyz almayaraq biz olalım qəflətə mail,
Satmaz Satamaz milləti şəxsiyyətə aqil.³

Bu misralarda dövrün real ab-havası və türklük idealları öz əksini tapmışdır. Qafqaz-islam ordusu o dövərdə Quzey və Güney Azərbaycana daxil olmuş insanları daşnakların törətdiyi qətlərin qarşısını almışdı. Lakin küçün zabit çox da təfəkkürə dalmadan daha çox hissə qapılaraq türk ordusunun gücünə inam bəsləyir. Vasif isə daha çox düşüncəyə əsaslanaraq belə deyir:

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış
İdrakı sönlük başçıların qəfləti ancaq
“Etmış edəcək milləti həp əldə oyuncaq.”

Burada qeyd olunan fikirlər neçə yüzillik tarixi təcrübəyə əsaslanmış fikirlərdir. Burada qəsd edilən müxtəlif türk dövlətləri olsa da əsasən Osmanlıya aid mesaj verilir. Şeirdə işlədilən idrakısönlük kəlməsinin xüsusi dəyəri var. Bununla bağlı Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında

¹ Hüseyn Cavid seçilmiş əsərləri 1-cild səh 66 Elm nəşriyyatı 2007

² Hüseyn Cavid seçilmiş əsərləri 5-ci cildə 5ci cild Elm nəşriyyatı səh 281

³ Hüseyn Cavid seçilmiş əsərləri 3 cü cild səh 29 Elm nəşriyyatı 2007

⁴ Yəni orda

yarımqıq lakin maraqlı olan fikirlər də şəslənmişdir. Məmməd Cəfər "Hüseyn Cavid" monaqrafiyasında bu misralar haqqında belə yazırdı:

...Millətçilik, türkçülük azarına tutulmuş gənc türklərin Türkiyə inqilabının nəliyyətlərini ayaqlayaraq imperyalist müharibəsinə qoşulduqları bir dövrdə Cavidin türklərin qanlı imperyalist müharibəsinə cəlb olunmaları əleyhinə çıxması, "İdrakı sönük başçıların" türk millətinin əllərində oyuncuğa çevirmək istəyini göstərməsi müsbət bir hadisə idi.⁵

Burada yazılan mülahizələrdə təbii ki sovet dövrünün ideoloji çərçivələri var. O dövrün ədəbiyyatşünası bu cür yazması təbii idi. Amma müəllifin Osmanlının müharibəyə avantürəyə cəlb edilməsi fikrini söyləməsi haqlı idi. Lakin bununla bərabər M. Cəfər sırf XX əsrin əvvəlindəki türk dövlət xadimlərini qınayırdı. Lakin təkə "İdrakı sönük" onlar deyildi. İdrak sönüklüyü mədəniyyət coğrafiyamızda nə zaman başlamışdı? Əsasən on altıncı əsrdən etibarən bu proses başladı desək yanılmırıq. Tarixi bir misala müraciət edək. Sultan Fateh Mehmed İstanbulu fəth edən zaman əsgərlərinə kitabxanalara ziyən gəlməməsi əmrini vermişdi. O elmə və mədəniyyətə xüsusi dəyər verirdi. Lakin qeyd etdiyimiz zamandan etibarən idrak sönüklüyü başladı. Osmanlıyla Səfəvilər bu gün də münaqişə ocağı olan orta şərq üçün hər bə girdiyi illərdə yəni 1516- cı ildə Martin Lüter Almaniyada artıq kilsənin üzərinə islahat fərmanı yapışdırmışdı. Məhz bununla Qərbin aydınlıq Şərqin qaranlıq çağı başlamış oldu.

Daha sonra Vasifin bu fikirlərin davamı olaraq:

Turana qılincdən daha kəskin ulu qüvvət

⁶Yalnız mədəniyyət mədəniyyət mədəniyyət

Bu fikirlər İblis əsərində qoyulan ictimai idealları əks etdirir. Yalnız mədəniyyət insanların quracağı dövlətləri və ya dövlətlər birliyini yüksəldə bilər. H.Cavid bir mütəfəkkir kimi Turanın gələcəyini bunda görürdü. Çünki o Bilgə Xaqan Sultan Fateh Uzun Həsən Nadir şah kimi ağıllı türk dövlət bəylərinin mirasına Vasifin timsalında sahib çıxırdı. Bununla yanaşı müasirləri olan Ənvər paşaya Mustafa Kamal paşaya Əhməd Salikova Məhəmmədəmin Resulzadəyə Nəsim bəyə və başqa modern türk bəylərinə sanki bir mütəfəkkir kimi yol göstərməyə çalışırdı. Çünki həmin şəxslərin hər birinin özünəməxsus Turan idealları var idi. Hələ Nizami bizim mədəniyyət coğrafiyasının intibah dövründə öz qüdrətli qələmi ilə yazırdı:

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz

Deməli qüvvət elmdə mədəniyyətdədir. Bunu dərk etməyən toplumların fəlakətə düşər olması labüddür.

Mehmed Akif Ərsoy yaşadığı toplumun vicdanıydı desək yanılmırıq. Ömrü boyu insanlara çağırış etməklə məşğul olan M.Akifə Nazim Hikmətin inanmış biri deməsi heç də boş-boşuna deyilmiş söz deyildi. H. Cavid kimi ideallarına inanan sənətkar öz şerlərində bunu çağırış kimi öz toplumuna söyləyirdi.

M.Akifin təbii ki ən dolğun əsərlərindən biri "İstiqlal" marşıdır. Bu marş təkə Türkiyə cümhuriyyətinin marşı deyil eyni zamanda XX əsrin əvvəlində bütün müsəlman şərq xalqlarının da azadlıq mübarizəsinin ifadə edən şeirdir. M.Akifin bundan öncəki əsərlərində də Şərqin əzilməsinə, vıran günə qalmasına ürək ağrısıyla öz münasibətini açıqlamışdır Şair hələ birinci dünya savaşı çıxmamışdan qabaq Osmanlı dövləti Balkan hərbinə daxil olanda vaiz kimi insanların önünə çıxmış toplumu düşməne qarşı savaşa qətiyyətlə vuruşmağa çağırmışdır.

Müəllif 1913-cü ildə yazdığı "Keçənlər varsa islamın bu çiyənmiş diyarımdan" şerində belə deyirdi:

Kim bilir hangi şenaatle oyulmuş gözler

Medeniyyət denilen vahşete lanet eder

Nice yekpare kesilmiş de sınıtmış dişler

Süngülünmüş kanı donmuş nice binlerle beden!⁷

Burada M.Akif müharibəyə həmcinin sivilizasiyaların toqquşması kimi görür. Şair artıq mədəniyyət deyə İslam aləminin üzərinə gələn qüvvələri kor şikəst edilmiş insanların dili ilə ifşa edir. Bu şairin sonrakı yaradıcılığında ciddi iz buraxmışdır.

1915-ci lin Çanaqqala hərbi Türkiyə üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Mehmed Akif Çanaqqala şəhidlərinə ithafən yazdığı şerində özünün yüksək sənət bacarığını şer ustalığını millətinin vəsfinə həsr etmişdir. Şair Çanaqqala şəhidlərini Bədr döyüşçüləri ilə müqayisə edirdi. O bununla Çanaqqalanın necə böyük, taleyüklü döyüş olduğunun millətə açıqlayırdı.

1918-ci ildə qələmə aldığı isə yuxarıda qeyd olunan şerin mövzusunda yaxın daha da konkretləşdirilmiş və çağırış olan "Şərq" şerində belə yazırdı

Musallat, hiç göz açtırmaz da Garbın kanlı kabusu,

Asırlar var ki, İslamın muattal, beyni, bazusu.

"Ne gördün, Şarkı çok gezdin?" diyorlar. Gödügün: Yer, yer

Harap iller; serilmiş hanümanlar başsız ümmetler

Yıkılmış köprüler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar;⁸

Mehmed Akif bu şerində təcavüzkar qüvvənin adını açıq söyləyir həmcinin şəhərlərin kəndlərin dağıldılmasıyla yanaşı ümmətin də başsız qaldığını söyləyir. Bu şairin ö dönəmdə ümmətçilik idealına inandığına və ümmətin də çətin duruma düşdüyünə görə məyus olmasını göstərir. Mehmed Akif gördükləriylə xəyalındakı acı hisləri birləşdirə bilir.

Türkiyə 1919-cu ildən etibarən Milli Mücadilə prosesinə başlamışdı. Təbiidir ki Mehmed Akif də bu prosesdə iştirak etmişdir. İnsanların vicdanı onu bu prosesin mənəvi lideri olaraq qiymətləndirmişdi. Həmin ilin mayında M.Akif Balıkesir bölgəsində ilk xitablarına başlamışdı. O insanları aydınlatmağa çalışır, qərblilərin birgə silah istehsalatı etdiyini, Anadolu əhalisinin də birləşmədiyi təqdirdə kölə durumuna düşəcəyini söyləyirdi. Mehmed Akifin bu cür yaşaması və fəaliyyət göstərməsi türk millətinin "İstiqlal" marşını yazmasına səbəb oldu.

Müəllif İstiqlal marşında bundan öncə qələmə aldığı şerlərində olduğu kimi bu şerdə yüksək sənətkarlıq nümunəsi və millətin bir davaya inandırmaq çağırışı var. Marş "Korkma" kəlamı ilə başlayır. M.Akifin toplumun necə ciddi bir ərəfədə olduğunu bəyan edir. Bundan qorxmamağın da mesajını insanlara çatdırır. Lakin daha vacibi müəllifin dırnaqarası mədəniyyətə olan baxışı ilə bağlıdır.

Garbın afakını sarmışsa zırhlı duvar ;

Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.

Ulusun korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,

Medeniyyet dediğin tek dişi kalmış canavar?⁹

Müəllifin burada öz inancını sona qədər qoruyur. Qarşı tərəfin bütün hərbi texniki vasitələri nə qədər güclü olsa belə imanın olması insanların zəfərə qovuşduracağını şair bəyan edir. Həmcinin insanları dırnaqarası mədəniyyətdən də qorxmamağa və ona aldanmamağa bir çağırış var.M.Akif uluslaşan bir əhalinin də öz imanı da qoruyacağına bir əminliyi var. Biz burada Türkləşmək islamlaşmaq müasirləşmək düstünün iki elementini götürük.

Son olaraq H.Cavidlə M.Akifin mədəniyyət mesajlarının oxşar və fərqli tərəflərinə baxdığımız zaman çox maraqlı bir məqamla qarşılaşırıq. Mədəniyyət məsələsinə baxışda hər iki sənətkarın baxışında incə bir fərq var. Elmdən, irfandan mədəniyyətdən qopan türk-islam toplumlarını nə gözləyir? H.Cavidin ideallarını əks etdirən Vasif türk-müsəlman insanını mədəniyyəti yüksəltməyə çağırır, onun qəhrəmanı inanır ki, bununla qurtuluş mümkün ola bilər. Mehmed Akif isə dırnaqarası mədəniyyətin həqiqi imanı boğa bilməyəcəyini bəyan edir. Lakin bir fərq bundadır ki, H.Cavid mədəniyyətsiz qalan türk toplumlarının gələcəyi aydınlıq ola bilməz. O zaman bir məqam ortaya çıxır. Bu toplumları Mehmed Akifin dediyi dırnaqarası mədəniyyət boğa bilər.

⁵ Məmməd Cəfər Hüseyn Cavid Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı 1960 səh- 128

⁶ Hüseyn Cavid seçilmiş əsərləri Elm nəşriyyatı səh 30

⁷ Mehmet Akif Ersoy Safahat Kapı yayınları səh- 179

⁸ Mehmet Akif Ersoy Safahat Kapı yayınları səh 411

⁹ Mehmet Akif Ersoy Safahat Kapı yayınları səh 477